

ՋԱԲԱՐԱՆ (ԵՐԿԱՅՆԱԲԱՋՈՒԿ) ՏՈՂՄԻ ԾԱԳՈՒՄԸ, ԳԱՂԹԸ ԴԷՊԻ ԶՈՐԱԳԵՏ ԵՒ ՆԱԽՈՐԳՆԵՐԸ.

ԺԱ. ԺԲ դար.

Տարւում է՝ ինտրդ դարու առաջին կիսում Շիրակի Բագրատունի թագաւորների եղնա՛նութիւնը քայլ առ քայլ դիմում էր դէպի իւր անկումը. բ՛ւ՛ւսանդական կայսրների և մահմեդական գերիշխողների երկարատև կռիւներն՝ Այրարատն իրանց տիրապետութեան ենթարկելու, միւս կողմից հայ ազգեցեակ իշխանների ներքին խռովութիւններն ու անջատողական ձգտումներն աւելի ևս արագացնում էին այդ անխուսափելի անկումը: Անւոյ վերջին Բագրատունի Թադաւորները զուրկ էին մասամբ քաղաքական անկախութիւնից, զինուորական ոյժը ջլատուած էր, ուստի չէր նախատեսուում որևէ հնար այդ կործանումը յետ կասեցնելու: Երկրի այդ երեքուն վիճակը տեսնում էին շատերը, որոնք գուշակելով գալիք չարիքներն ու աւերածութիւնը, ձգտում էին որոնել մի խաղաղ անկիւն. սկսւում է գաղթը՝ նախ փոքր և ապա մեծ չափով դէպի հարևան երկիրները, որը տևում է մի քանի դար շարունակ այլ և այլ ընդմիջումներով: Հայերի մի մասը դիմում է Հայաստանի հիւսիսային կողմերը՝ դէպի Վրաստան, ուր կեանքի և գոյքի քիչ ու շատ ապահովութիւն կար: Այրարատեան նահանգից հայերի մի մեծ գաղթականութիւն դիմում է դէպի վրաց երկիրը առաջին անգամ վրաց Դաւիթ Վերաշինող թագաւորի օրով 1120—1124 թ., շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այս հանճարեղ թագաւորը երկարատև կռիւններ մղելով մահմետականների դէմ՝ հեռացնում է վերջիններին Վրաստանի սահմաններից և երկրի ապահովութիւնը վերականգնելով՝ զբաղւում է երկրի վերաշինութեամբ: Հայ գաղթականները Վրաց աշխարհում և Հայաստանի հիւսիսային սահմաններում ապաստանարան են գտնում. Դաւիթ Վերաշինողն առանձնապէս հովանաւորում էր նոցա. հայերից շատերը վրաց զօրքի մէջ են մտնում և իրանց անձնական արժանաւորութեամբ հասնում են բարձր և պատասխանատու պաշտօնների: Սկսած 1124 թ. վրաց թագաւորները ձգտում են տիրել Այրարատեան նահանգին. Դաւիթ Վերաշինողն առաջինն է լինում, որ այդ ուղղութեամբ առաջ գնալով՝ մասամբ միայն հասնում է իւր նպատակին՝ գրաւելով Անին, թէև այդ տիրապետութիւնը տևում է միայն երկու տարի (1124 թ.—1126)*, բայց այն օգուտն է ունենում, որ Այրարատի բնիկ հայ-

* Բագրատունաց թագաւորութեան կործանումից յետոյ՝ Բիւզանդացոց կառավարիչներ հագիւ են կարողանում Անին պահպանել իրանց իշխանութեան ներքոյ մինչև 1064 թ. 1064 թ.—1077 թ. Սուլթան Ալպ-Արսլան Աղուդ-աղ-դին Աբու Շուքր խլում է Բիւզանդացիներից Անին եւ ինքր կառավարում: 1077 թ. Շեղդաշին Աբուլ-Սվար Անին գնում է եւ օսլիս իւր փոքր օրդի Մանուչէին (Страннъ Лентъ Пуль „Мусуль. Династии“ ст. 294). 1124 թ. Անին նուաճում է Վրաց Դաւիթ Վերաշինող թագաւոր եւ յանձնում Աբուլաքին ու սոքա օրդի

երը վարանման գրութիւնից ելնելով աշխատում են դէնքով օգնել՝ վրաց բանակին և իրանց երկիրն ազատել մահմետական իշխողներից. և դա շատ բնական էր, որովհետև այդ ժամանակներում Վրաստանը միակ քրիստոնեայ պետութիւնն էր Հայաստանի հիւսիսում, որն ապագայ փառաւոր կեանքի նշաններ էր ցոյց տալիս: Վրաց թագաւորների քաղաքականութիւնն աւելի գրաւիչ էր հայերի, մասնաւորապէս հայ իշխանների, համար այն տեսակէտից, որ վրաց թագաւորները գրաւելով Հայաստանի դանազան գաւառները, մեծ մասամբ հայ իշխաններից էին նշանակում կառավարիչներ այդ գաւառներին. բացի դորանից նոքա առանձնապէս հովանաւորում էին հայերին, նուիրաբերութիւններ էին անում հայոց վանքերին, որով և գրաւում էին հայերի սիրամը: Այսպիսի միջոցներով և հեռատես քաղաքականութեամբ վրաց թագաւորները կարողացան իրանց իշխանութեան ներքոյ պահել Հայաստանի մի քանի նահանգները մօտաւորապէս մի դար (1124—1227թ). և հայ զօրքի ու զօրապետների աջակցութեամբ ընդարձակել Վրաստանի սահմաններն և սարսափ ազդել մահմետականներին: Ահա այդ ժամանակ Վրաստանում գործող հայ զօրապետների ամենանշանաւոր պատմական դերը կատարեցին Զաքարէ և Իւանէ Երկայնաբազուկները: *

Երկայնաբազուկների տոհմի և մասնաւորապէս Զաքարէի և Իւանէի կատարած պատմական դերը շատ մեծ է թէ Մեծ Հայքի թէ Վրաստանի համար. մի կողմից նոքա օգնեցին Վրաց թագաւորներին տարածելու իրանց գերիշխանութիւնը մինչև Պարսկաստանի հիւսիսային նահանգները, Մեծ Հայքի հարաւային մասերը, Վրաստանից դէպի արեւելք և մինչև Սև ծովի ափերը և այդպիսով նեցուկ եղան վրաց թագաւորութեան բարգաւաճման և նոցա հզօրանալուն, միւս կողմից նոքա Մեծ Հայքի խաղաղութիւնը վերականգնեցին և նեցուկ եղան հոգևոր կեանքի վերածնութեան: Սոցա օրով և մասնաւորապէս սոցա միջոցով կառուցուեցան հոյակապ տաճարներ, ամուր բերդեր, պալատներ և դամբարաններ և առատ նուիրաբերութեամբ ապահովուեցան վանքերն ու եկեղեցիները, ուր սկսեց եռալ հոգևոր կեանքը:

Երկայնաբազուկների տոհմի ծագման մասին եղած պատմական տեղեկութիւնները բաւական շփոթ և հակասական են. չը նայելով այն հանգամանքին, որ թէ մեր պատմագիրները, թէ վրացի տարեգիրները և թէ մեծ քանակութեամբ մեր ձեռքը հասած արձանագրութիւնները բաւական չափով տեղեկութիւններ են հաղորդում այդ տոհմի իշխանների կատարած գործերի մասին, բայց տարբերում են էական մասերում: Զաքարէ և Իւանէ զօրապետների համարեա ժամանակակից պատմագիր Վարդան պատմիչը Երկայնաբազուկների տոհմի ծագման մասին հետեւեալն է պատմում. «Յաւուրս ժա-

Իւանէին կառավարելու: Քարթլի Յիւսէպոս հաս. 1 էջ 232): 1126 թ. Անին կրկին անցնում է Շեղդասիւններին: 1161 թ. Անին վերցնում է Վրաց Գեորգի III-ըր, իսկ 1163 թ. ստիպուած է լինում սալ Սելջուկ Արսլան Շահին. 1174 թ. Գեորգի III-ըր կրկին նուսնում է Անին, որն եւ երկար ժամանակ սնում է Վրաց ձեռքին:

* Հայ պատմագիրներ «Երկայնաբազուկներին» երբեմն անուանում են «Ջախարեան» այդ տոհմի նախորդներից մէկի անունով, Վրաց տարեգիրներ կոչում են «մխարգան», որ բառացի նշանակում է «Երկարաթիկուն» կամ «Երկար ուս» ունեցող: «Երկայնաբազուկ» կոչումը յարմարեցրած է Ռուսաց „Долгорукіи“ կոչման վերջին դարերում, որովհետև XV-դ դարու սկզբին մենք չենք պատահում այդ ազգանուն արձանագրութեանց մէջ. մենք վերապահութեամբ գործ ենք անում «Երկայնաբազուկ» բառը:

մանակաց այսոցիկ էին փառաւոր իշխանք Չաքարէ և Իւանէ, որդիք Սարգսի՝ որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Չաքարէ որդւոյ Սարգսի ի քրդագգէ հատուածեալ առ Գալստրոյն Չորոյքոն, որ Բաբառունեաց աշէն է, հաւատացին ի Քշիստոս և պատուեցան* Կերակոս Գանձակեցու պատմութեան մէջ գրտնում ենք հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Յաւուրս ժամանակաց թագաւորութեանն Լևոնի Հայոց արքայի էին յԱրևելս երկու եղբարք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Չաքարիայ, որ հատուածեալ ի Քրթաց ի Բաբիրական խելէն, անուն առջնոյն Չաքարէ, և երկրորդին Իւանէ»: ** Այս երկու պատմագիրների տուած տեղեկութիւնները համաձայնուած են հետեւեալ կէտերում. նախ որ երկուսն էլ Չաքարեան (Երկայնաբազուկ) տոհմը համարում են քրդերից բաժանուած, գատուած կամ այլ խօսքով ազգով քուրդ և երկրորդ՝ այդ տոհմի նախորդների կարգը պահպանուած է նոյնութեամբ մինչև Չաքարէ (մեծը): Կ. Գանձակեցին մի յաւելում ունի միայն «ի բաբիրական խելէն». «բաբիր» բառը մեզ պատահում է առաջին անգամ Ախեմենիդեան արձանագրութիւնների մէջ, ուր գործ է ածուած Բաբելոն մտքով. թէ յիրաւի Կ. Գանձակեցու «բաբիր» բառը պէտք է ընդունել իբրև Բաբելոն, այդ մասին մի քանի լրացուցիչ տեղեկութիւններ է հաղորդում Չաքարիա սարկաւազի պատմութիւնը, որի մեծ մասը, նոյն իսկ պատմագրի վկայութեամբ, քաղուած է Կ. Գանձակեցու պատմութիւնից. «ի յերկրին Բաբելացւոց՝ այդ ոմն քրիստոնեայ՝ Չաքարիա անուն՝ կարգեալ իշխան յազգէն Մարաց, և վշտացեալ ի նոցանէ, ոչ կարաց կեալ անդէն: Եւ գտեալ ժամանակ, առնու ամենայն ընդոծինս, ծառայս և աղախինս, ախիւբանակի իւրոյ հատուածեալ ի բաբելական երկրէն, անկանի առ տէրութիւնս Պարսից: Եւ անտի գնայ մեղմով և մտանէ ի սահմանս Հայոց, և գնայ յերկիրն Վրաց»: *** Չաքարիա Սարկաւազի հաղորդածից պարզ երևում է, որ նա Կ. Գանձակեցու պատմութեան մէջ յիշած «ի բաբիրական խելէն» բառերը հասկացել է «ի բաբելական երկրէն»: «Սել» բառը պատահում է քրդերէն լեզուի մէջ և նշանակում է իջևանատեղի, գաւառամաս և ընդհանուր մտքով երկիր: Այսպիսով Երկայնաբազուկների սկզբնական ընկալվայրի մասին եղած պատմական տեղեկութիւնները թէ Վարդան պատմիչը և թէ Կ. Գանձակեցին տալիս են իրար համանման: Չընայելով այն հանգամանքին, որ Չաքարիա Սարկաւազը վերոյիշեալ դէպքերը քաղում է Կ. Գանձակեցու պատմութիւնից, բայց նա տալիս է մի քանի մանրամասութիւններ Երկայնաբազուկների գաղթականութեան մասին, որ ուրիշ որևէ մի պատմագիր չէ հաղորդում. դժբախտաբար հնարաւորութիւն չըկայ որոշելու նորա այդ աղբիւրը, բայց անկասկած է, որ ներկայ դէպքում նա օգտուել է աւանդութիւններից, ուր պատմական դէպքերը քիչ փոփոխութեան են ենթարկուել. Երկայնաբազուկների մի քանի սերունդների ներկայացուցիչների անունները մոռացուել և ժամանակագրութիւնն էլ շփոթուել է: Այսպէս ըստ Չաքարիա Սարկաւազի Երկայնաբազուկների գաղթը դէպի Հայաստանի սահմանները տեղի է ունեցել Չաքարէ I-նի օրով. † մինչդեռ մենք յետոյ կը տեսնենք,

* «Պատմութիւն Վարդանայ վարդապետի» 1864 թ. Մոսկուա. էջ 484

** «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդ. Գանձակեցու». 1858 թ. Մոսկ. էջ 94.

*** Պատմութիւն Չաքարիա Սարկաւազի 1870 թ. Վաղարշապատ հ. III էջ 11—12.

† Նոյնը.

որ արձանագրութիւնները պարզապէս վկայում են, թէ այդ Չաքարէ Ի-նի հայր Աւագ Սարգիսը և պապ Սոսրովը նմանապէս եղել են Հայաստանում և որ դոցա գաղթականութիւնը աւելի առաջ է տեղի ունեցել:

Վրաց տարեգիրները այլ ծագում են վերագրում Երկայնաբազուկներին. խօսելով Չաքարէ (II-դ) Ամիր սպասարի մահուան մասին՝ Թամար Թագուհու պատմագիրը շարունակում է «Ռոմելի [Չաքարիա] իդո նաթեսաւիթ արտաքսեսի խել—գրձելիսա».* [Որն (Չաքարէ) էր Արտաքսերքս Երկայնաբազուկի ցեղից]: Վրաց պատմագրի այս տեղեկութիւնը հիմնուած չէ որևէ մի փաստի վերայ և չէ կարող պատմական արժէք ունենալ մեզ համար, որովհետև եթէ հայ Երկայնաբազուկները պարսից յայտնի աշխարհակալ Արտաքսերքսի** ցեղից լինէին կամ այդպիսի մի աւանդութիւն գոյութիւն ունենար, անշուշտ մենք այդ մասին տեղեկութիւններ կը գտնէինք կամ Հայոց պատմագիրների մէջ և կամ յիշուած կը լինէր այն բազմաթիւ արձանագրութիւնների մէջ, որ Երկայնաբազուկների նախորդներն են թողել Հայաստանի զանազան վայրերում. միւս կողմից անհնարին է ենթադրել այդ ցեղակցութիւնը և թոյլ տալ, որ Քրիստոսի ծն. յետոյ XII դարում ապրող մի տոհմ սերունդ է Քրիստոսի ծն. V դար առաջ ապրող Արտաքսերքսից, այդքան երկար ժամանակ այդ տոհմը գոյութիւն է ունեցել, աւանդութեան մէջ մինչև իսկ պահպանուել է դոցա ծագման պատմութիւնը, իսկ այդ տոհմի ներկայացուցիչները ոչ մի պատմական դեր չեն կատարել: Վրաց պատմագրի այդ սխալը յառաջացել է նորանից, որ Արտաքսերքսի մականունը «Երկայնաբազուկ» է եղել. այդ արտաքին, բայց և ոչ ճիշտ, նմանութիւնից*** պատմագիրն եղբակացրել է, թէ հայ Երկայնաբազուկները նշանաւոր աշխարհակալ Արտաքսերքսի ցեղիցն են: Պատմագրի հաղորդածը մեզ համար մի նշանակութիւն միայն կարող է ունենալ, այն որ Երկայնաբազուկները ծագումով հայ չեն եղել և գաղթել են Հայաստանի հարաւարևելեան երկրներից: Բացի այս բոլորից Հաղարծին վանքի տաճարի դրան վերևը, դրսի կողմից, Իւանէ Աթաբէկ Երկայնաբազուկը թողել է մի արձանագրութիւն, առանց թուականի, ուր յիշուած է, թէ ինքը «Բագրատունեաց ցեղիցն» է. † բայց այս կոչումը պիտի հասկանալ այն մտքով, որ Չաքարեանները Չորագետ գաղթելուց յետոյ՝ ինամէական կապերով միանում են Կիւրիկեան կամ Կորիկեան Թագաւորների հետ, իսկ վերջիններս Հայոց Բագրատունի Թագաւորների ցեղիցն էին

* «Քարթլիս Յիստորիա» հրատ. Բրուէի հ. I. էջ 552

** Արտաքսերքս I-ինը Պարսից Քսերքսես I-ի որդին էր, քաղաւորել է 465—424 թ. Քրիստոսի ծն. առաջ.

*** Արտաքսերքսի համար Վրաց պատմագիրը գործ է ածում «խել-գրձելի» (Երկայնաբազուկ), իսկ Չաքարեանների համար՝ մխար գրձելի (Երկաբաւու կամ քէ քիչ ագաս քարգմանեմ՝ լայնաքիկունք). որ հայեցողի չեն. բացի դարանից քէ Թամար քաղաւոր եւ քէ Գեորգի III-ի պատմագիրների տաճ սեղեկութիւնների հիման վերայ պարզապէս կարելի է ենթադրել, որ Չաքարեանների «Երկայնաբազուկ» (մխար գրձելի) կոչումը հնուց գոյութիւն չուներ եւ ոչ մի կապ չունի Արտաքսերքսի կոչման հետ: Վրաց պատմագիրն այդ կոչումը վերագրում է միմիայն Ամիր սպասար Սարգսին, Չաքարի եւ Իւանէի հօր, իսկ վերջիններիս անուանում է որդի կամ որդիք Լայնաքիկունքի «(Երկայնաբազուկի, Քարթլիս Յիստորիա հ. I. էջ 266, 275 282 էւն.)», ուրեմն «Սխարգրձելի» (Երկայնաբազուկ) Սարգիս Ամիրսպասարի մականունն էր, իսկ վերջինս հանդէս է գալիս 4464—4486 թ.

†. «Ստորագրութիւն Կարուիկէ էջմիածնի եւ հիւնգ զաւառացն Արարաւայ» Յ. Եպ Թահիսարունեան 1842 թ. հ, II էջ 570.

և իրանք էլ Բազրատունի էին կոչուում. այսպէս Զաքարէ և Իւանէ Երկայնաբազուկների քոյր Նանան ամուսնացած էր Կորիկեան թագաւոր Ս. Բասի (Ուղի) հետ. մինչև իսկ Նանան իրան համարում էր Բազրատունեաց ցեղից, * երևի այն մտքով, որ ինքն ամուսնացած էր Բազրատունի թագաւոր Ս. Բասի հետ: Զաքարեաններից ոչ մէկը, բացի Իւանէից և իւր քոյր Նանայից, ոչ մի արձանագրութեան մէջ իրան Բազրատունի չէ կոչուում: Վրաց այդ շրջանի պատմագիրները սիրում են առհասարակ նշանաւոր գործիչների բարձր ծագման մասին քիչ ու շատ տեղեկութիւններ հաղորդել՝ կամենալով ցոյց տալ, թէ ինչպէս վրաց արքաները մի առանձին համակրանք էին տածում դէպի բարձր ծագում ունեցող իշխանները. և եթէ Զաքարեանները Բազրատունի ծագում ունենային, նոքա երբէք չէին զլանալ այդ մասին յիշելու, մինչդեռ մենք վերը տեսանք, որ նոքա բոլորովին այլ ծագում էին վերագրում Զաքարեաններին:

Մի քննական հայեացք ձգելով վերոյիշեալ պատմագիրների և արձանագրութիւնների հաղորդած տեղեկութիւնների վերայ, դալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Կ. Գանձակեցու և Վարդան պատմիչի հաղորդածները՝ Երկայնաբազուկների կամ Զաքարեանների ծագման և գաղթականութեան մասին, մասամբ միայն մօտ են ճշմարտութեան և որ վերջիններին նախորդները սերուել են քրդերից, գաղթել են Բաբելոնի կողմից, սկզբում բնակութիւն են հաստատել Ձորագետում, ուր և ընդունել են քրիստոնէական կրօնը՝ ըստ Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութեան: ** Կասկածի տեղիք է տալիս աւելի շատ Զաքարեանների քրդերից սերուելը. իսկպէս պատմութեան մէջ յայտնի չէ մի այնպիսի դէպք, որ քրդերի որևէ մի տոհմ խաղաղ կեանք վարելու համար գաղթէ ոչ թէ Հայաստանի հարաւային կամ մինչև իսկ միջին դաւառները, այլ աւելի դէպի հիւսիս՝ Հայոց և Վրաց երկրի սահմանները. պատմագիրները մեզ չեն յայտնում, թէ արդեօք այդ քրդերն ընդունել էին քրիստոնէութիւնը և դժբա համար էին գաղթել քրիստոնեայ երկիր, թէ մի

* «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայասան» Ս. Եպ. Զալալեան. 1842 թ. հ. I էջ 48 եւ 57—58.

* Մ. Բրուէն իւր «Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Georgie» S. P. B. 1851. cap. XVI (I §. 1. աշխատւեան մէջ մի առանձին գլուխ նախելով Զաքարէ և Իւանէ Երկայնաբազուկների գործունէութեան, մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում, քաղելով պատմագիրներից և արձանագրութիւններից այն բոլորը, ինչ որ իրեն յայտնի է եղել. դժբախտաբար նա չէ կարողացել որոշ եզրակացութեան գալ նոցա ծագման վերաբերեալ, բէն ցոյց է տալիս, որ նոքա հայկական ծագումից չեն եղել. Բրուէն վարանման պատճառն այն է եղել, որ նա ուղիղ չէ կարողացել նայ պատմագիրների բնագիրները. այնտեղ, ուր Վարդան պատմիչը ասում է «ի քրդազգէ հասնուածեալ», կամ Մ. Զամչեսեր (հ. III էջ 449) «հասնուածեալ ի քրդաց ազգէ», Բրուէն կարողացել է «ի քրդազգէ հալածեալ» (Additions. XVII. p. 266. not. 3) և դժուարացել է քարգմանել այդ նախագաստութիւնը Քրաստեւէն, իբրև անորոշ մի միտք արտայայտող դարձուած. և յիշելի, այնպէս ինչպէս Բրուէն է կարողացել. աս դժուար է հասկանալ, թէ արդեօք Երկայնաբազուկները ծագումով քրդ են եղել և հալածուել են ուրիշներից, թէ՞ անյայտ է նոցա ինչ ազգից լինելը և հալածուել են քրդերից: Առհասարակ Բրուէն իւր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ ջանք է գործ դրել ի մի հաւաքել Երկայնաբազուկների մասին եղած բոլոր տեղեկութիւններ և բէն ձգտում է ցոյց տալ բնակւան հայեացքով վերաբերելի դէպի իւր աղբիւրները, ուղղել այս կամ այն կասկածելի կէտերը, բայց մեծ մասամբ չէ յաջողուել և աս կարեւոր հարցեր նորա համար մնացել են անլուծելի:

այլ պատճառ կար, միայն Չաքարիա Սարկաւազն է, որ Երկայնաբազուկների ծագման մասին ոչ մի խօսք չստեղծելով, բաւականանում է յայտնելով, թէ այդ ազգի նախահայր Չաքարիան քրիստոնեայ էր դեռ Բաբելացւոց երկրում և իշխան կարգուած. բայց հալածանքի պատճառով չէ կարողանում այդտեղ մնալ և գաղթում է դէպի Վրաց երկիրը: * Չաքարիա Սարկաւազի հաղորդած այս տեղեկութիւնն արժանի է առանձին ուշադրութեան այն տեսակէտից, որ նա այս դէպքում հետևել է ոչ միայն իրեն ազբիւր ծառայող Կ. Գանձակեցու պատմութեան, այլ լրացրել է ուրիշ գրաւոր աղբիւրներից և կամ աւանդութիւնից: Թէ յիրաւի Չաքարիա Սարկաւազի վերոյիշեալ տեղեկութիւնը պատմական ճշտութիւն է ըովանդակում իւր մէջ, այդ մասին լրացուցիչ և բոլորովին նոր դէպքեր է հաղորդում Վարդան պատմիչը. վերջինիս վկայութեամբ մօտ 1044 թ. մի խումբ Քաղզկացիք հեռանալով իրանց երկրից՝ գալիս են Գարդման, «և ասեն ցիշխանն Գարդմանայ—տուր մեզ զմասն խաչին, զոր ետ քեզ շերակլ՝ և լինիմք քրիստոնեայք և քո ծառայք—և կատարեցան իրքն: Եւ լուեալ ամիրայն Բաղդադայ՝ սպառնայ յոյժ, յորմէ երկուցեալ, գնացին յոտն Կովկասու. և յաջողեալք ի Քրիստոսէ յոր հաւատային՝ տիրեցին ամենայն գաւառացն—մինչ զի ոմն ի նոցանէ թագաւորեաց՝ Դաւիթ աւնուն, որ խնամացաւ ընդ արքային Չորոյ գետոյ»: ** Այս գաղթականութեան և Երկայնաբազուկների Չորագետ գալու ժամանակը, ինչպէս քիչ յետոյ կը տեսնենք, բոլորովին նոյնն է. երկու գաղթականութեանց բնակավայրը դարձեալ նոյնն է, որովհետև Չորագետն և Գարդմանը սահմանակից են. ինչ վերաբերում է Վարդան պատմիչի այն տեղեկութեան, թէ Քաղզկացիներից մէկը Դաւիթ անունով հասնում է թագաւորական գահի, պէտք է ենթադրել, որ պատմագիրն այդ Դաւիթին շփոթել է Չորագետի Դաւիթ թագաւորի հետ, որի թոռ Աբաս II-ը ամուսնանում է Չաքարէ և Իւանէ Երկայնաբազուկների քոյր նանայի հետ, ուրեմն ամուսնական կապերով կապուած են արքայական տան հետ: Համեմատելով Երկայնաբազուկների և Քաղզկացիների գաղթականութեանց մանրամասնութիւնները, գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ դոքա սերտ կերպով կապուած են միմեանց հետ և նոյն գաղթականութեան զանազան վարիանտներն են: Թէև Վարդան պատմիչը կամ նորա աղբիւրը ճիշտ կերպով չեն որոշում այն երկիրը, որտեղից գաղթել են Քաղզկացիները, բայց յայտնի է, որ նոքա ապրում էին Բաբելոնի կողմերում, մինչև իսկ Բաբելոն քաղաքի շրջակայքում վաղուց ի վեր նոքա հիմնել էին քաղաքներ և ոչ մի տարբերութիւն չը կար Բաբելացիների և Քաղզկացիների մէջ, իսկ ժամանակի ընթացքում վերանում է և Քաղզկացի կոչումը՝ իբրև աշխարհագրական տերմին և դորա փոխարէն գործ է ածուած միայն «Բաբելոնեան երկիր»: *** Այսպիսով որոշում է, որ Քաղզկացիները գաղթել են Բաբելոնի կողմերից. այդ Բաղզկացիները եղել են քրիստոնեայ և ըստ Չաքարիա Սարկաւազի պատմութեան պիտի ենթադրել, հալածանք են կրել իրանց հաւատի համար, որի պատճառով, կամենալով մի խաղաղ անկիւն որոնել, գաղթել են դէպի Հայոց երկիրը, որտեղից յետոյ դիմել են Չորագետ կամ Գարդման և բնակութիւն հաստատել. այստեղ նոքա ընդունել են ոչ թէ

* «Պատմ. Չաքարիա Սարկ. 1870 թ. Վաղարշապատ հ. III գլ 8. էջ. 41—42.

** Վարդան պատմիչ 1862 թ. Վենետիկ էջ. 401.

*** Проф. Тураевъ „Халдеи“ Словарь „Врокга,за и Ефрона էջ. 5—4.

քրիստոնէութիւն, այլ քրիստոնէական դաւանանք ըստ Հայոց եկեղեցւոյ: Այն աղբիւրը, որից Վարդան պատմիչը իր վերոյիշեալ տեղեկութիւններն է քաղում Քաղղէացիների մասին, ինչպէս երևում է, ուրիշ մանրամասնութիւններ չէ պարունակել, ուստի Վարդանը հնարաւորութիւն չէ ունեցել Երկայնաբազուկների և Քաղղէացիների գաղթականութեան առնչութիւնը պարզ նկատել և դորա համար զատ զատ է պատմում Երկայնաբազուկների և Քաղղէացիների ծագումն ու գաղթը. բայց իրօք այդ Քաղղէացիներն եղել են Երկայնաբազուկների նախորդները. մինչև իսկ այդ նախորդների անունները՝ Խոսրով, Զաքարէ և Սարգիս, որոնք անդադար կրկնուում են սերնդէ սերունդ, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ Քաղղէացիների մէջ տարածուած սովորական անուններ:

Ինչ վերաբերում է Զաքարեանների (Երկայնաբազուկ) դէպի Չորագետ կամ Գարդման գաղթելու ժամանակին, այդ մասին էլ պատմագիրների հազորքած տեղեկութիւնները բաւական տարբեր են և շփոթ. ըստ Վարդան պատմիչի այդ գաղթականութիւնը տեղի պիտի ունենած լինի Սարգիս 1-ի (կամ Աւագ Սարգսի) օրով.* Կիրակոս Գանձակեցին և Զաքարիա սարկաւազը Երկայնաբազուկների ցեղագրութիւնը հասցնում են մինչև Աւագ Սարգսի որդի Զաքարէ 1-ինը, որից յետոյ պատմում են գաղթականութեան մասին: ** Այդ ժամանակն որոշելու համար Վարդան պատմիչը տալիս է մի յենակէտ՝ ասելով թէ Զաքարէի և Իւանէի նախորդները գաղթել են Չորագետի քաղաւորների մօտ. *** Բառացի հասկանալով վերջին խօսքը, կարելի է եզրակացնել, թէ երբ Երկայնաբազուկները գաղթել են Չորագետ, այն ժամանակ այնտեղ եղել է երկու քաղաւոր: Թէև Չորագետի կամ Կորիկեան թագաւորների մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները հատ ու կտոր են և Հայ ու Վրացի պատմագիրները նոցա մասին այն ժամանակն են միայն խօսում, երբ նոքա որ և է մի շփումն են ունենում հայերի կամ վրացիների հետ և այդ էլ այն պարզ պատճառով, որ Կորիկեան թագաւորները որ և է մի յայտնի պատմական դեր չեն խաղացել, բայց մնացած արձանագրութիւններից մօտաւորապէս կարելի է այդ փոքրիկ թագաւորութեան պատմութիւնը վերականգնել: Չորագետի Բազրատունի թագաւորութիւնը սկիզբն է առնում X-դ դարու վերջերին. Չորագետի Ա-ին թագաւորն եղաւ Հայոց Աշոտ Ողորմած թագաւորի որդի Գուրգէնը 982 թ., վերջինս կոչուում էր նաև Կիւրիկէ կամ Կորիկէ, որտեղից էլ ծագել է այդ թագաւորութեան «Կորիկեան» կոչումը: † Հայոց պատմագիրները Չորագետի Կորիկեան թագաւորներին անուանում են նաև Աղուանից թագաւորներ կամ իշխաններ այն պատճառով, որ Կորիկեանները տիրապետում էին Աղուանքի հիւսիս-արևմտեան մասերին, իսկ XI-րդ դարու վերջին և XII-դի սկզբում նոքա մասամբ զրկուում են Չորագետի իրանց սեպհականութիւնից և քաշուում են Աղուանք, ուր, և շարունակուում են իրանց իշխանութիւնը: Զաքարեանների (Երկայնաբազուկ) գաղթը դէպի Չորագետ

* Վարդան Պատմիչ էջ 184.

** Կ. Գանձակեցի էջ 94. Զաքարիա Սարկաւազ հ. III էջ 44—42

*** Վարդան Պատմիչ էջ 184.

† Բացի Հայոց և Վրաց պատմագիրներից Կորիկեանների մասին բաւական ընդարձակ տեղեկաւ քիւններ է ժողովել արձանագրութիւններից Մ. Բրաւէն, որից օգտուել եմք [Additions 267—277 p.]

կամ Գարդման չէր կարող 982 թուականից առաջ լինել. քանի որ այդ ժամանակից առաջ Չորագետի թագաւորութիւն գոյութիւն չուներ. բայց և չէր կարող 1112 թուականից յետոյ լինել, որովհետև այդ ժամանակ վերջանում է Չորագետի թագաւորութեան գոյութիւնը՝ Վրաց Դաւիթ Վերջինի թագաւորի ձեռքով: * Մեր ձեռքը հասած արձանագրութիւններից երևում է, որ միաժամանակ երկու հոգի Կորիկեանների գահն են բարձրանում 1050—1089 թ. այդ թագաւորներից մէկն էր Դաւիթ Անհողինի որդի Կորիկէ 11-ը, իսկ միւսը վերջինիս քեռի Սմբատը. այդ մասին վկայում է Լօուս մօտ գտնուող Վարդաբլուր եկեղեցու մի արձանագրութիւն, ուր ասած է թէ Հայոց ՆՂԹ թ. [1050 թ. Գ՝ս] Կորիկէն շինել է այդ եկեղեցին, ** իսկ մի այլ արձանագրութիւն, որը գտնուել է Հաղբատածորում, վկայում է, թէ վերոյիշեալ Կորիկէն թագաւորել է միաժամանակ իւր քեռի Սմբատի հետ Հայոց 538 թ. [1089 թ. Բ՝ս], *** մինչև իսկ այդ երկու թագաւորների քարի վրայ փորագրած նկարները զետեղած են միասեղ Սանահնի տաճարի արեւելեան պատի վերայ. † նշանակում է ըստ Վարդան պատմիչի վկայութեան Չաքարեանները կարող են Չորագետ կամ Գարդման եկած լինել Կորիկէ և Սմբատ թագաւորների ժամանակ՝ 1050—1089—1112 թուականներին: †† Բացի այս բոլորից արձանագրութեանց հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վերայ այդ տոհմի պատմական անձանց միջոցով նոյն իսկ կարելի է Չաքարեանների գաղթի ժամանակը մօտաւոր ճշտութեամբ որոշել. այսպէս Սանահնի մի արձանագրութիւն յայտնում է, որ Սարգիս մեծը մեռել է 1187 թ., ††† իսկ ըստ նոյն և Հաղբատի մի այլ արձանագրութեան Սարգիս մեծը նոյն տոհմի չորրորդ սերունդի ներկայացուցիչն է—Սոսրով, Աւագ Սարգիս, Չաքար I և Սարգիս մեծ. իւրաքանչիւրին վերագրելով մինչև իսկ 40—45 տարուայ կեանք, եթէ ոչ աւելի, կը զանք այն եզրակացութեան, որ Չաքարեանները կարող են գաղթած լինել XI-դ դարու առաջին կիսին: †††† Ի մի ամփոփելով մեր բոլոր ասածները գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Չաքարեանները (Երկայնաբազուկ) ծագումով քաղզէացիներ են, գաղթել են դէպի Հայաստան

* «Քարյիս Յիսովեպա» հ. I էջ 246. Մ. Այրիվանցի 1860 թ. Մոսկուա էջ 61.

** Յ. Տաւեան «Վեմն. Մխթ. միաբ. ձեռագրասան ցուցակ» № 543. էջ 984.

*** Ռ. Երզնկեան «Հաղբատ վանքի պատմութիւնը 1886 թ. էջ 70.

† Ս. եպ. Զալայեան մասն I էջ 41.

†† Մ. Բրուէն (Additions XVII p. 277. not. 4.) երկու արձանագրութիւն է առաջ բերում Սանահնի վանքից, որոնցից ակնյայտի երևում է, որ 4061 եւ 4065 րուականներին Չորագետում բազաւորում էին Կորիկէն եւ Սմբատը միասեղ:

††† Ռ. Երզնկեան «Հաղբատ վանքի պատմ.» էջ 52. Յ. եպ. Շահխարութեան «Ստորագ.» հ. I էջ 407. Ս. եպ. Զալայեան «Ճանապ.» մասն I էջ 28. Ղ. Ալիւսան «Այրարատ» էջ 475. Զախարիա Սարկ. էջ 25.

†††† Մ. Բրուէն իւր «Additions...» 267 էջում աւելացնելով որոշել երկայնաբազուկների գաղթի ժամանակը, քոյլ է տուել մի քանի աննշուրթիւններ՝ հիմնուելով Կ. Գանձակեցու տուած տեղեկութիւնների վերայ. Հաղբատի մայր եկեղեցու գաւրի մի արձանագրութեան մէջ յիշած է, թէ Սարգիս I-ը կամ աւագ Սարգիսը եկել է ուխտ Հաղբատ այն ժամանակ, երբ այնտեղ վանահայր է եղել Յովհաննէս Եպիսկոպոսը. քս Կ. Գանձակեցու վկայութեան (1838 թ. էջ 55) Հաղբատի վանահայրութիւնը սկսում է 4046—4081 թ., նշանակում է Յովհաննէս Եպիսկոպոսը կարող էր վանահայր լինել այդ րուականներից աւելի ուշ եւ հետեւապէս Աւագ Սարգիսը կարող էր գալ Հաղբատ XI-դ դարու վերջին: Կ. Գանձակեցու այս տեղեկութիւնը չի համապատասխանում իրականութեան, որովհետեւ քս Սեփանոս Առաքիկի վկայութեան (Փա-

մօտաւորապէս 1044—1050 թուականներին և ընտելութիւն հաստատել Ձորագետում 1050—1063 թուականներին, նոքա գեռ Բարեխնում եղած ժամանակ նետտորական են եղել, հետեապէս քրիստոնեայ, իսկ Հայաստանում ընդունել են միայն Հայոց եկեղեցու դաւանութիւնը:

Չաքարեանների (Երկայնաբազուկ) նախորդների մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները թէև քիչ ու շատ լրիւ են, բայց շփոթ. Վարդան պատմիչը հետեալ կարգով է յիշում—Սարգիս [աւագ], Չաքարէ [առաջին], Վահրամ և Սարգիս [մեծ].* Կ. Գանձակեցին նոյն կարգն է պահպանում, միայն չէ յիշում առաջին Սարգսին [աւագ].** Չաքարիա Սարկաւագը հետևում է Կ. Գանձակեցուն***. Մ. Չամչեանը նոյն անուններն է յիշում, միայն կարգը փոխում է և աւագ Սարգսից յետոյ զետեղում է Վահրամին, † որը փոխանակ Չաքարէի [առաջին] որդին լինելու (ըստ պատմագիրներին), դառնում է յանկարծ նոյն Չաքարէի (առաջին) հայրը (sic): Արձանագրութիւնների մէջ Չաքարեանների (Երկայնաբազուկ) ճիւղագրութեան այլ կարգ ենք տեսնում. Հաղբատի ս. Աստուածածին եկեղեցու գաւթի հիւսիսային պատի վերայ առանց թուականի մի արձանագրութեան մէջ կարդում ենք հետևալը. «Մեծ յուսով ես Աւագ Սարգիս միաբանեցայ սուրբ նշանիս յառաջնորդութեան տէր Յովհաննիսի և ըստ իմում կարի ընծայեցի սուրբ նշանիս 3 (50) դահեկան. տէր Յովհաննէս և միաբանքս ընկալան և ևսուն մեզ պատարագ զեղիական կիւրակէին՝ իմ հաւրն Սոսրովին և իմ եղբաւրն Քարիմին, կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ»: †† Մեզ յայտնի արձանագրութիւններից սա միակն է, ուր Չաքարեանների տոհմը հասցրած է մինչև Սոսրով, որի որդին էր Աւագ Սարգիսը: Մի այլ արձանագրութիւն, որը զետեղուած է Սանահնի մայր տաճարի հարաւային պատին կից խաչքարի վերայ, հաղորդում է հետևալը, «ի Ուր [1187 թ. Բ՜ս.] կատարեցաւ ի Քրիստոս մեծն Սարգիս, որդի Չաքարէի [առաջին], թոռն Աւագ Սարգսի. որդիքս Չաքարէ և Իւանէ կանգնեցաք զխաչս յիշեցէք ի Քրիստոս»: ††† Նոյնն ենք կարդում և մի այլ արձանագրութեան մէջ, զետեղած մի խաչքարի ստորին մասում, որը կանգնեցրել է Յովհաննայ վանքի ժամատանը Չաքարէի և Իւանէի քոյր Նանան. «զԱստուածաբնակս այս խորան և զխաչս տէրունական ևս Նանայս դուստր մեծ հազարապետին Սարգսի որդւոյ Չաքարէի, որդւոյ Աւագ Սարգսի կանգնեցի ի վերայ նորակերտ վարդապետիս Մարգարէի»... †††† (թերի): Վրաց պատմագիրները յիշում են միայն Չաքարէի և Իւանէի հօրը՝ Սարգսին (մեծ): Ի մի ժողովելով թէ պատմագիրների և թէ արձանագրութիւնների տուած տեղեկութիւնները, Չաքարեանների նախորդների մասին կստանանք հետևեալ պատկերը.

բիզ 4839 ք. էջ 167—168) Հաղբատի վանահայրութիւնը սկսում է 955—957 քուականներին: Մ. Բրուսն իրագեկ չը յինելով Սս. Ասպկի այդ տեղեկութեան, սխալում է, կարծելով թէ Կ. Գանձակեցու համեմատ Երկայնաբազուկների նախորդները գաղթել են Ձորագետ XI-դ դարու վերջին եւ XII-դի սկզբին. մինչդեռ, ինչպէս սեմ Ետանֆ, այդ գաղթականութիւնը չէ կարող XI-դ դարու առաջին կեսից յետոյ լինել:

* Վարդան պատմիչ 1864 ք. Մակուա էջ 484.

** Կ. Գանձակեցի 1858 ք. Մակուա էջ 94.

*** Չաքարիա Սարկաւագ 1870 ք. Վաղարշապատ հ. III գլ. 8 էջ 41—42.

† հ. Մ. Չամչեան «Պատմութիւն Հայոց» հատր III էջ 149.

†† Ռ. Երզնկեան «Հաղբատ վ. պատ.» էջ 52. Մ. Բրուս «Additions» էջ 267—268. not. 3.

††† Յ. Եպ. Շահխարունեան «Սարագրութիւն...» հ. II էջ 407. Ս. Եպ. Զալալեան մասն I էջ 28 եւն.

†††† Շահխ. Բ. 407. Զալ. Ա. 28. Ալիբան. Այր. 173.

Հարթատի արձանագրության նախ. առանց թուականի	Սանահնի արձ. Ուր թվ. [187 թ.]	Յովհաննայ վանքի արձ. առանց թուականի	Վարդան պատ. միջ. էջ 138	Կիրակոս Գանձա- կեցի էջ 94		Զարթիկա սարկ. էջ 11	Զամչեան հ. III էջ 149
Խորով Աւագ Սարգիս Զամբար (I-ին) Սարգիս մեծ Զամբար եւ Իւանէ	Աւագ Սարգիս Զամբար (I-ին) Սարգիս մեծ Զամբար եւ Իւանէ	Աւագ Սարգիս Զամբար (I-ին) Սարգիս մեծ Զամբար եւ Իւանէ	Աւագ Սարգիս Զամբար (I-ին) Վահրամ Սարգիս մեծ Զամբար եւ Իւանէ	Զամբար (I-ին) Վահրամ Սարգիս մեծ Զամբար եւ Իւանէ	Սարգ. մեծ եւ Վան. Զամբար եւ Իւանէ Զամբար եւ Սարգ.	Զամբար (I-ին) Վահրամ Սարգիս մեծ Զամբար եւ Իւանէ	Աւագ Սարգիս Վահրամ Զամբար (I-ին) Սարգիս մեծ Զամբար եւ Իւանէ

Այս աղիւսակից պարզ երևում է, որ մեզ յայտնի ոչ մի արձանագրութեան մէջ չենք հանդիպում Վահրամ անուան իբրև հայր Սարգիս մեծի կամ Չաքարէ Լ-նի, ինչպէս շփոթելով ներկայացնում են մեր պատմագիրները. ի հարկէ, մեզ համար աւելի կայսերոյ նշանակութիւն կարող են ունենալ արձանագրութիւնները մէջ ամփոփուած տեղեկութիւնները, որովհետև այդ արձանագրութիւնները թողել են նոյն Չաքարեանների (Երկայնաբազուկ) յեանորդները, որոնք թէ ժամանակակից են եղել կատարուած դէպքերին և թէ յիշել են իրանց հօր, պապի և այլ ազգականների անունները, քան թէ պատմագիրների հաղորդածը, որոնք ժամանակի հեռաւորութեան պատճառով միջոց չեն ունեցել ստուգելու պատմական դէպքերը կամ անձանց անունները: Հայ պատմագիրների սխալը յառաջացել է նրանից, որ յիրաւի, Երկայնաբազուկների տոհմի մէջ իբրև Սարգիս մեծի ժամանակից յիշուած է Վահրամ անունով մէկը, որը եղել է հայր մի ուրիշ Չաքարէի և Սարգսի. վերոյիշեալ Վահրամի որդի Չաքարէն ևս ունեցել է մի որդի՝ Վահրամ Գազել անունով.* այնպէս որ Հայոց պատմագիրների մէջ յիշուած Վահրամը ոչ թէ Սարգիս մեծի հայրն է եղել, այլ եղբայրը և նախահայր Երկայնաբազուկների երկրորդ ճիւղաւորութեան: Հայոց պատմագիրները Չաքարեանների ուղիղ յաջորդականութեան կարգը շփոթել են շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Վահրամի հօր անունն էլ է եղել Չաքարէ (Լ-ին), Սարգիս մեծի հօր անունն էլ, միւս կողմից թէ Վահրամի և թէ Սարգիս մեծի աւագ որդուց անունները դարձեալ կոչուել են Չաքարէ: Թէ յիրաւի, Վահրամը Չաքարէ Լ-նի որդին է եղել, այդ մասին վկայում են Հայոց բոլոր այդ ժամանակուայ պատմագիրները, բայց թէ այդ Վահրամն եղել է ոչ թէ Սարգիս մեծի հայրը, այլ եղբայրը, այդ մասին վկայում են Վրաց տարեգիրները, անուանելով մինչև իսկ այդ Վահրամի որդիներն՝ Չաքարէ և Սարգիս: Այսպէս Գէորգի III-ի պատմագիրը յայտնելով այն նշանաւոր աստամբութեան մասին, որ Վրաստանի մի քանի ականաւոր իշխաններ բարձրացրին իրանց թագաւոր Գէորգի III-ի դէմ, ասում է. «այն ժամանակ Դիմիտրից (օրինաւոր գահաժառանգից) հեռացաւ Սարգիս Մխարզրձեղին [մեծ] իւր որդու և եղբորդու հետ» (ձմիսդուլիփա):** Թամար թագուհու պատմագիրը շատ յաճախ է յիշում Սարգիս Մխարզրձեղու այդ եղբորն և վերջինիս որդիներին. այսպէս կամենալով դէպի Դուին կատարած արշաւանքի պատմութիւնը տալ Վրաց պատմագիրն ասում է. «Դէպի Դուին արշաւեցին Մխարզրձեղի (Երկայնաբազուկ) Սարգիսի և Վահրամի որդիները—Չաքարէ մեծը [Ամիր սպասաւար] և միւս Չաքարէ, Իւանէն և Սարգիսը».** Սոցանից Չաքարէ մեծը և Իւանէն Սարգսի որդիներն են, իսկ Չաքարէն (միւսը) և Սարգիսը՝ Վահրամի, իսկ այս Վահրամը, ըստ Գէորգի III-ի թագաւորի պատմագրի, Սարգիս մեծի եղբայրն էր: † Մ. Բրոսէն, նկատելով Հայոց պատմագիրների և արձանագրութիւնների տարբեր տեղեկութիւնները՝ Չաքարեանների նախորդների յաջորդական կարգի վերաբերեալ, ցանկացել է մի ելք գտնել և որ և է կերպ հաշտեցնել

* «Քարթլի Յիստորիա» հրատ. Բրուտի. հատ. I էջ. 286, 528—529, 541, 546—548.

** «Քարթլի Յիստոր.» հ. I էջ 275.

*** «Քարթլի Յիստոր.» 286 եւ 293.

† «Քարթլի Յիստոր.» 275.

այդ տարբերութիւնները, և թէև ենթադրութեամբ է միայն առաջնորդ-
ւում, բայց այդ ենթադրութիւնն էլ ոչ մի պատմական փաստի վերայ
հիմնուած չէ. նա ասում է թէ հաւանական է ենթադրել, որ Հայոց պատ-
մագիրները յիշած Վահրամը լինի Աւագ Սարգսի եղբայր Քարիմը: * Նախ
անհասկանալի է, թէ ինչպէս Վահրամը կարող է Քարիմ դառնալ և միւս
կողմից Քարիմի և Վահրամի ժամանակի մէջ մօտ մի դարու տարբերու-
թիւն կայ: Բրոսէի այդ անհիմն ենթադրութիւնը յառաջացել է նրանից,
որ նա մինչև իսկ չէ առաջնորդուել Հայոց պատմագիրների և արձանա-
գրութիւնների տուած տեղեկութիւններով և բոլորովին բարձի թողի է
արել Վրաց տարեգիրների հաղորդածը, թէև ներկայ դէպքում էլ Կ. Գան-
ձակեցին և Վարդան պատմիչը Վահրամի որդիներին յիշում են իբրև
գործակիցներ Զաքարէ և Իւանէ Երկայնաբազուկների: ** հետևապէս ըստ
Վրաց տարեգիրների և ըստ Հայոց պատմագրերի կողմնակի տեղեկութեան
Վահրամը կարող էր միմիայն ժամանակակից լինել Զաքարէի և Իւանէի
հայր Սարգիս մեծին և վերջինիս եղբայրը: Այսպիսով վերականգնելով Զա-
քարեանների նախորդների յաջորդութեան կարգը կը ստանանք հետևեալ
դասաւորութիւնը. Սոսրով, սորա որդիքը-Աւագ Սարգիս և Քարիմ. Աւագ Սար-
գսի որդին՝ Զաքարէ I-ին, վերջինիս որդիքը՝ Սարգիս մեծ և Վահրամ. Սարգիս
մեծի որդիքը՝ Զաքարէ և Իւանէ. Վահրամի որդիքը՝ Զաքարէ և Սարգիս:

Զաքարեանների (Երկայնաբազուկ) նախորդների՝ Սոսրովի, Աւագ
Սարգսի, սորա եղբայր Քարիմի և Զաքարէ I-ի մասին մենք չունինք քիչ
ու շատ ընդարձակ տեղեկութիւններ, բացի այն արձանագրութիւններից, որ
մենք յիշեցինք վերևում. Զաքարէ I-ի որդի Սարգիս մեծի մասին է, որ
առաջին անգամ մեր պատմագիրները և Վրացի տարեգիրները քիչ աւելի
ընդարձակ տեղեկութիւններ են տալիս: Ըստ Վարդան պատմիչի, երբ 1161 թ.
Վրաց Գէորգի III-ը թագաւորը դէնքի ուժով Շեղադիպնից անում է
Անին, իւր կողմից կառավարիչ է նշանակում Սաղունին, բայց վեր-
ջինիս կասկածելով դաւադրութեան մէջ, շուտով հեռացնում է և նորա փո-
խարէն նշանակում Սարգիս Երկայնաբազուկին***: Վրաց պատմագիրը
յիշատակելով նոյն դէպքն, ասում է թէ Գէորգի III-ը Անու կառավա-
րիչ է նշանակում Իւանէ Օրբելեանին, իսկ Սարգիս Երկայնաբազուկին
նորան օգնական է թողնում†: Բայց Վրաց պատմագիրը դէպքերը շփոթել է
և երկու համանման եղելութիւն միացրել միմեանց հետ, որովհետև 1174 թ.
երբ Վրաց Գէորգի-III-ը թագաւորը երկրորդ անգամն է գրաւում Անին
Իւանէ Օրբելեանի խորհրդով և զրդմամբ, այս վերջինին է թողնում այն-
տեղ կառավարիչ, իսկ Սարգիս Երկայնաբազուկին նշանակում է նորան օգ-
նական††: Դորան իբրև փաստ կարող է ծառայել այն հանգաման-
քը, որ Վրաց նոյն պատմագիրը վկայում է, թէ երբ 1177 թ. Անում
կազմակերպուեց մի դաւադրութիւն Իւանէ Օրբելեանի թելադրութեամբ
ընդդէմ Վրաց թագաւոր Գէորգի III-ին, այն ժամանակ Իւանէ Օրբելեանը

* Մ. Բրոսէ «Additions...» եր. 268.

** Կ. Գանձակեցի էջ 95. Վարդան պատմիչ էջ 184.

*** Վարդան պատմիչ էջ 426—427.

† Քարթլիս ցխովեպա հ. I. էջ 266. M. Brosset «Histoire de la Géorgie» tr.
de géorg. S. P. B. p. I p. 385. 397. Մ. Ուսնայեցի 1898 թ. Վազար. էջ 426.

†† Վարդան պատմիչ էջ 426—128. Քարթլիս ցխովեպա հ. 1 էջ 266.

և Սարգիս Երկայնաբազուկը իրանց զօրքերով Անուց դիմեցին դէպի Լօռի*։ Ահա այս երկու դիպուածները շփոթել է Վրաց պատմագիրը, որոնց մասին Հայոց պատմագիրները զատ զատ են պատմում**։ Սարգիս Երկայնաբազուկի մասին Վրաց պատմագիրը գրում է, թէ նա 1161 թ. եղել է ամիր-սպասալար կամ գլխաւոր հրամանատար զօրաց. բայց այս տեղեկութիւնն ևս չէ համապատասխանում պատմութեան, որովհետեւ ամիր-սպասալարութեան պաշտօնը Վրաց թագաւորութեան մէջ միշտ յանձնուում էր մի մարդու, նոյնաժամանակ երկու ամիր-սպասալարներ չէին կարող լինել. իսկ 1161 թ. այդ նոյն պատմագրի վկայութեամբ ամիր-սպասալար էր Իւանէն (հաւանականաբար Օրբելեանը), հետևապէս Սարգիս Երկայնաբազուկը այդ ժամանակ չէր կարող զօրքերի ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնն ունենալ, այլ նա ամիր-սպասալարութիւնը ստանում է բաւական ուշ, ինչպէս կը տեսնենք քիչ յետոյ. հաւանական է ենթադրել, որ Սարգիսը 1161 թ. Անում եղել է միայն տեղական զօրքի հրամանատար***։ Սարգիս Երկայնաբազուկը 1161 թ. նշանակուելով Անու կառավարիչ երկու տարի միայն այդտեղ մնաց. որովհետեւ վրաց թագաւոր Գէորգի III-ը՝ չը կարողանալով դիմադրել թշնամիների յարձակումներին, 1163 թ. դուրս է հանում իւր զօրքը Անուց և քաղաքը յանձնում Սելջուկ Արսլան-Շահին։ Տասն և մէկ տարի անցնելուց յետոյ վրացիները ապահովելով իրանց երկիրը թշնամիների յարձակումներից, նորից գրաւում են Անին 1174 թ. ուր Գէորգի III-ը ընդհանուր կառավարիչ և հրամանատար է նշանակում Իւանէ Օրբելեանին, իսկ Սարգիս Երկայնաբազուկին թողնում է նորան օգնական. այստեղ Սարգիս մեծը մնում է երեք տարի, որից յետոյ նա ստիպուած լինելով միանալ վրաց թագաւոր Գէորգի III-ի դէմ կազմակերպուած ապստամբութեանը՝ թողնում է Անին և դիմում դէպի Լօռի։ 1177 թ. Վրաստանում տեղի է ունենում մի ներքին խռովութիւն գահաժառանգութեան համար. իշխանական տոհմերը բաժանուում են զանազան կուսակցութիւնների, մի կուսակցութիւնը պաշտպանում էր գահաժառանգ Դեմնային կամ Դիմիտրուս, իսկ միւս կուսակցութիւնը թագաւոր էր համարում նորա հօրեղբայր Գէորգի III-ին, որը գահաժառանգ Դիմիտրուս (Դեմնայի) անչափահասութեան պատճառով թագաւորութեան խնամակալ լինելով՝ օգտուում է հանգամանքից և իրան վրաց թագաւոր հրատարակում։ Վրաց պատմական կեանքում տեղի ունեցած այս դէպքը թէև ուշագրաւ է շատ տեսակէտից, բայց դժբախտաբար դեռ ևս ուսումնասիրութեան նիւթ չէ եղել և մինչև այժմ շատերի համար մութն է, թէ ինչո՞ւ Գէորգի III-ը պիտի թագաւորէր և ոչ թէ գահի օրինաւոր ժառանգ Դեմնան (Դիմիտրը), կամ թէ ինչո՞ւ որոշ իշխանական տոհ-

* «Քարթլիս ցխովրեպա» հ. I էջ 274.

** Վարդան պատմիչ էջ 426—427.

*** Վրաց պատմագիրը (հ. I էջ 266) աւելի մանրամասն է պատմում 1161 թ. Գէորգի III-ի ձեռնով Անին գրաւելը՝ հետեւեալ տեղեկութիւններ ստով. «Անին մի ժամանակ եղել է Յունաց բազաւորների արտաճիտը (sic), այժմ ունի 4001 եկեղեցի։ Երբ Յոյներ հեւացան եւ հանգամանքներ փոխուեցին, Շանեկ Դաղեանին գրաւեց քաղաքը, բայց որովհետեւ նա ապստամբուեց վրաց բազաւորից, դորա համար Գէորգի III-ը յարձակուեց այդ քաղաքի վերայ, երեք օր պաշարեց եւ օգոստոսի 6-ին վերցնելով՝ հալածեց այնտեղից Շանեկ Դաղեանը, զործեր կորցի դրա եւ իւր իշխանութեան հաստատութեան համար Անի քաղաքում բազմեց Իւանէ Օրբելուս օգնական Սարգիս Երկայնաբազուկին»։

մեր պիտի պաշտպանէին Գէորգի III-ի թագաւորի Վրաց գահը բարձրանալը: Վրաստանի արքայական գահը սկսած Բագրատ III-ից [985 թ. Ք^{սի}] մինչև Գէորգի III-ը ուղիղ ժառանգական գծով է անցել*։ գահաժառանգութեան կարգը թէև որոշ օրէնքով սահմանուած չէ եղել, բայց և իրօք մինչև 1154 թուականը ոչ մի կերպ չէ խախտուել. միայն Վրաց Դաւիթ III-ի մահից յետոյ սկսուած են գահաժառանգութեան խռովութիւնները: Դաւիթ III-ի որդի Դիմիտրու (Հայ ըտլոր պատմադիրները անուանում են Գեմնա) անչափահասութեան պատճառով Վրաց թագաւորութեան ղեկը իւր ձեռքն է առնում Դաւիթ III-ի եղբայր Գէորգին, որն և իրան անուանում է թագաւոր. 1177 թ. Վրաց թագաւորութեան ամիր-սպասալար կամ զինուորական նախարար Իւանէ Օրբելեանը, որի աղջիկը ամուսնացած էր թագաժառանգ Դիմիտրու հետ, Սարգիս Երկայնաբազուկի և ուրիշ իշխանների հետ դաւադրութիւն է կազմում ընդդէմ Գէորգի III-ի Անի քաղաքում, արպէս զի զրկէ նորան թագաւորական գահից և օրինաւոր գահաժառանգ ու իւր փեսայ Դիմիտրուն թագաւորեցնէ: Ապստամբները զիմում են դէպի Վրաստան, ունենալով իրանց հետ և երիտասարդ Դիմիտրուն: Վրաց թագաւոր Գէորգի III-ը, որի համար բոլորովին անսպասելի էր այս քաղաքական ապստամբութիւնը, միառ ժամանակ վարանման դրութեան մէջ է մտնում, ապա դանազան խոստումներով իւր կողմը գրաւելով նշանաւոր իշխաններից ոմանց, առաջ է շարժւում դէպի Տաշիր, ուր գտնւում էին ապստամբները. ահա այս ժամանակ Սարգիս Երկայնաբազուկը իւր որդու և եղբորորդու հետ թողնում է Դիմիտրուն և անցնում Գէորգի III-ի կողմը. թագաւորը սիրայօժար ընդունում է նորան և առանձնապէս փայտայտում, ինչպէս վայել է նորա ծագման: Բաւական ոյժ կենդրոնացնելով իւր իշխանութեան ներքոյ Գէորգի III-ը աւերում է Տաշիրը, Լօռին. Ագարակում տեղի է ունենում ճակատամարտ, ուր Դիմիտրու կողմնակիցները յաղթւում են և ամբանում Լօռուայ բերդում: Գէորգին պաշարում է Լօռին, որը տևում է բաւական երկար. այդ միջոցում պաշարուածները գաղտնի կերպով Քարթալինիայի էրիսթաւ Լիպարիտին, սորա որդի Սմբատին, Իւանէի որդի աւագ ախոռապետ Քաւթարին և Անանիա Դուխնեցուն ուղարկում են Շահ-Արմենի և Իլ-տիկուզի որդիների մօտ օգնութեան. վերջիններս թէև ցանկութիւն յայտնեցին օգնելու պաշարուածներին և զիմեցին դէպի Վրաց երկիրը, բայց ձեռնունայն յետ դարձան. Լօռու բերդում պաշարուածները սկսեցին նեղուել և ուժասպառ լինել. գահաժառանգ Դիմիտրին, որի համար կազմակերպուել էր այդ քաղաքական ապստամբութիւնը, ծածուկ պարանով իջնում է բերդից և գնում իւր հօրեղբօր Գէորգի թագաւորի մօտ և իւր հպատակութիւնն առաջարկում: Բերդի մէջ պաշարուածները, աւելի ևս Իւանէ Օրբելեանը, որ այդ ապստամբութեան ոգին ու առաջնորդն էր, տեսնելով որ իրանց թեկնածուն, որի համար իրանք արիւն են թափում, ինքն իւր կամքով ծածուկ փախել է բերդից և հպատակուել, իրանք ևս բերդի դռները բանում են և կորիզուելս գնում Գէորգի թագաւորի մօտ. վերջինս վերցնելով բերդը՝ ապստամբներին չէ պատժում, այլ ոմանց միայն աքսորում է**։ Ըստ Վրաց

* «Քարթ. ցիտլը» հ. I էջ 207—264.

** Քարթ. ցիտլը. հ I էջ էջ 273—274.

պատմագրի այս դէպքում տեղի է ունեցել քաղաքական ապստամբութիւն Դիմիտրուս և այլոց կողմից ընդդէմ օրինաւոր թագաւոր Գէորգի III-ի: Բայց Վրաց պատմագիրը լրութեամբ չէ հաղորդում մեզ պատմական այդ դէպքը և մասամբ շեղւում է ճշմարտութիւնից: XIV-դ դարու պատմիչ Ստեփանոս Օրբելեանը թէև զարդարած է տալիս իւր տոհմի ծագման և գործունէութեան պատմութիւնը Հայաստանում և Վրաստանում, բայց ներկայ դէպքում նա յայտնում է մի քանի տեղեկութիւններ, որ համեմատած մեր ձեռքը հասած արձանագրութիւնների հետ, զուտ ճշմարտութիւն են ամփոփում: Վերջինս պատմում է, թէ Դաւիթ թագաւորը մահուանից առաջ կանչւում է իւր մօտ Վրաց կաթողիկոսին, մեծամեծ զիզեպուլներին և իւր կրտսեր եղբայր Գէորգուն և երդուեցնում, որ իւր մահից յետոյ, երբ իւր որդի Դեմիտր (Դիմիտրը) հասակն առնէ, իսկոյն թագաւորեցնեն, իսկ մինչև այդ թագաւորութեան զեկը յանձնում է իւր կրտսեր եղբորը՝ Գէորգուն. Դեմիտր մեծանում և դաստիարակւում է Օրբելեանների մօտ. և ահա երբ նա չափահաս է դառնում, ամուսնանում է Իւանէի աղջկայ հետ*: Այդ միջոցում Գէորգին իւր կողմը գրաւելով նշանաւոր իշխաններին, նոյն իսկ Իւանէ Օրբելեանին, թագաւոր է օժտւում այն պայմանով միայն, որ ապագայում իւր եղբոր որդուն չզրկէ գահից. պատմագիրը ըստ արժանւոյն գնահատելով Գէորգի թագաւորի մատուցած ծառայութիւնը Վրաստանին, նորա անձնական քաջութիւնն ու արիւթիւնը, մի և նոյն ժամանակ չէ վարանում անուանելու նորան ուխտագրութ՝ իւր եղբորորդուն գահից զրկելու համար: Վրաց զիզեպուլներն և Դեմիտր գալով Իւանէի մօտ յիշեցնում են նորան իւր տուած երդումը և խոստանում աջակցութիւն՝ զէնքի ուժով Դեմիտրին գահ բարձրացնելու: Իւանէ Օրբելեանը, որ այդ ժամանակ Վրաց թագաւորութեան առաջնակարգ իշխաններից մէկն էր և ամիր-սպասալար, արդարութիւնը վերականգնելու համար զէնք է բարձրացնում Գէորգի թագաւորի դէմ. Լօռու բերդի պարիսպների տակ նա ստիպուած է լինում անձնատուր լինել, որի հետեանքն այն է լինում, որ Գէորգի III թագաւորը հրամայում է «զամենայն ազգատոհմ նոցին [Օրբելեանց] և զարու մանուկ, նաև զկանայսն ետ առհասարակ ջնջել և կորուսանել՝ զոմանս ջրասոյգ, զոմանս քարավէժ. և այնպէս երարձ ի տանէն Վրաց գանուն նոցա. և հրամայեաց ջնջել զյիշատակ ազգին Օրբելեանց ի պատմագրաց իւրեանց նաև յեկեղեցեաց . . . »*: Թէև մի կողմից Գէորգի թագաւորի պատմագրի և միւս կողմից Ստեփանոս Օրբելեանի հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վերայ չի կարելի ներկայ դէպքում պատմական ճիշտ եղելութիւնը նոյնութեամբ վերականգնել, որովհետև երկուսն էլ շահագրգռուած պատմագիրներ են, բայց կասկած չը կայ, որ Վրաց պատմագիրը լուծւում է խօսելու Օրբելեան տոհմի դէմ Վրաստանում բարձրացրած հալածանքի մասին՝ նոցա կալուածները յարքունիս զրջաւելու և Վրաստանից արտաքսելու տեղեկութիւնները իսկութեամբ մեզ հաղորդելու: Թէ իրօք այդ միջոցներում Օրբելեանների դէմ հալածանք է եղել Վրաստանում, իբրև փաստ կարող է ծառայել այն հանգամանքը, որ Վրաց նոյն պատմագրի վկայութեամբ Լօռին Օրբելեանների ժառանգական սեպհականութիւնն էր, բայց 1186 թ. այդ կալուածքը նուիրում

* Ս. Օրբելեան Թիֆլիս 1940 թ. էջ 589.

** » » » » » էջ 580—589.

են ի սեպհականութիւն Երկայնաբազուկներին*։ Անի քաղաքը նմանապէս յանձնուած էր Օրբէլեաններին, բայց յետոյ տեսնում ենք Երկայնաբազուկներին տիրապետութեան ներքոյ՝ իբրև սեպհականութիւն։ Միւս կողմից Օրբէլեան տոհմի ներկայացուցիչները բաւական մեծ դեր են խաղացել Վրաց պատմական կեանքում, եղել են առաջնակարգ իշխանների թուում և բազմիցս պատասխանատու պաշտօններ են կատարել. բայց սկսած 1177 թուից մինչև 1223 թ. և էլի աւելի՝ Վրաց պատմութեան մէջ մենք չենք պատահում Օրբէլեան տոհմից գոնէ մի անձի, որը պաշտօն ունենար Վրաց թագաւորութեան մէջ։ Բացի այս ամենից Օրբէլեան տոհմի իշխաններից մէկը՝ Իլիկումի որդի Լիպարիտը, նորավանքում 1223 թ. թողել է մի արձանագրութիւն, որը կասկածի առիթ չէ տալիս հաստատապէս ասելու, որ Վրաստանում տեղի է ունեցել մի մեծ հալածանք Օրբէլեան տոհմի դէմ և խիստ վրէժխնդրութիւն. «Ի ՈՂԻ Թուականութեանս Հայոց» [1223 թ. Քս.ի ծն. յետոյ] կամաւն Աստուծոյ եւ Լիպարիտ, որդի Իլիկումի, թոռն մեծի Օրբէլեանց, որ եւ հայրն իմ վասն մեծի քրնոյն ել ի հայրենի աշխարհէն իւրմէ եւ ի թագաւորէն Ափխազաց եւ գնաց ի տունն պարսից Աթաբէկն Ելսիուդ...»** ելն. թէև այս արձանագրութիւնը դարձեալ Ստ. Օրբէլեանն է հազորդում մեզ իւր պատմութեան մէջ, բայց Օրբէլեան տոհմի ներկայացուցիչներին այդ վանքում թողած բազմաթիւ արձանագրութիւնները հաստատում են, որ, յիշուելի, դորա քաղաքական որ և է մի հանգամանքի պատճառով Վրաստանից դաղթել են դէպի Հայաստանի հարաւ-արեւելեան գաւառները՝ Իւտիկուզի իշխանութեան սահմանակից երկրները։

Երկայնաբազուկ Սարգիս մեծի կատարած գերը Վրաց գահաժառանգութեան համար տեղի ունեցած միջադէպում բաւական ուշադրաւ է։ Սարգիս մեծը Իւանէ Օրբէլեանի հետ միաբանած և զօրքի գլուխն անցած՝ Շիրակից դիմում է դէպի Լօռի. Վրաց Գէորգի III թագաւորը, գլուխը կորցրած և յանկարծակիի եկած՝ ամեն կերպ աշխատում է իւր կողմը գրաւել յայտնի իշխաններին, որպէս զի նոցա օգնութեամբ կարողանայ հաստատ մնալ գահի վերայ. նա կարողանում է գրաւել շատերին զանազան խոստումներով, որով պառակտում է Դեմնայի կուսակիցներին. անա այդ ժամանակ «Սարգիս Երկայնաբազուկը իւր որդու [Ջաքարէի] և եղբորորդու [Վահրամի որդի Ջաքարէի] հետ թողնում է Իւանէ Օրբէլեանին և Դիմիտրուն [Դեմնային] և անցնում է Գէորգի թագաւորի կողմը. վերջինս սիրալիւր ընդունում է նորանց և առանձնապէս հովանաւորում՝ իբրև ծագումով յայտնի և նշանաւոր մարդկանց***»։ Ակնյայտնի է, որ Սարգիս Երկայնաբազուկը Գէորգի թագաւորի խոստումներից գրաւուելով կամ յոյս չունենալով, թէ իրանց ձեռ-

* «Քարք. Յխ.» հ. I. էջ 282.

** Ստ. Օրբէլեանի Փարիզ 4839 ք. հ. II. էջ 104—105.

*** «Քարք. Յխ.» հ. I. էջ 275. բնագրի մէջ կարդում ենք. «մաւիս դարմուսիդիս Դիմիտրիս Սարգիս միար-գրձի, օվիլիքս դա ձմիս ղուլիքս միսիքս, ձմա դա սաղուարէլի Օրբէլիս»։ Տակայաւելիւ հրատարակած Վրաց պատմութեան մէջ փոխանակ «Օրբէլիս» գրած է «օրգուլիս = հաւատարաց» (1906 ք. Թիփլ. էջ 387). այս պարբերութեան վերջին մասը Մ. Բրուէն քարգմանել է Ֆրանսերէն. «avec ses fils et ceux de ses freres, frere et ami lui même des Orbelians», Դոր սխալ է, որովհետեւ բնագրի «օվիլիքս եւ ձմիս — դուլիքս» (որդու եւ եղբորորդու) բառերը գրած են ածուած եզակի գոյական հոլովով, մինչդեռ Մ. Բրուէն հասկացել է, թէ յոգնակի նոյն հոլովով են գործածուած։

նարկութիւնը կարող է յաջող ելք ունենալ, թողնում է օրինաւոր թագաժառանգին և անցնում հակառակորդի կողմը. նորա այդ քայլը մեծ նշանակութիւն է ունենում ապագայում և Սարգիս Երկայնաբազուկի որդիները, Վրաց թագաւորների առանձին խնամքն ու հովանաւորութիւնը վայելելով՝ հնարաւորութիւն են ունենում ամենաբարձր պաշտօններ ստանձնել և մեծամեծ կալուածներով պարգեւատրուել. մի և նոյն ժամանակ Երկայնաբազուկների տոհմը Վրաց իշխանական տոհմերի կարգն է դասուում:

Վրաց Գէորգի III թագաւորը զահաժառանգութեան հարցը զէնքի ուժով վճռելուց յետոյ, ձգտում է՝ զալիք խռովութիւնների առաջն առնելու համար, Վրաց իշխանների կամքն իմանալ և, քանի որ ինքն արու զաւակ չունէր, իւր դուստր թամարին Վրաց թագի ժառանգ հաստատել. 1177 թ. Վրաց իշխանական ժողովը քննելով այդ հարցը՝ գտնում է, թէ կնոջ թագադրուելը և գահ բարձրանալը հակառակ չէ Վրաց պատմական կեանքի սովորութիւններին. այնուհետեւ թամարը հրատարակում է Վրաց թագաւոր. այդ զէպքից մի քանի տարի յետոյ մեռնում է թամարի հայր Գէորգի III թագաւորը: Պատմագիրները և Վրաց պատմութեան ուսումնասիրութեամբ զբաղուող բանասէրները մեծաւ մասամբ չեն համաձայնում Գէորգի թագաւորի իշխանութեան և մահուան տարեթուերի վերաբերմամբ: Վրաց պատմագիրը նշանակում է 1156—1174 թ.*, Սէն Մարտէնը ընդունում է այդ տարեթուերը **. Կլապրոտը 21 տարուայ իշխանութիւն է վերագրում Գէորգի III-ին [1150—1171 թ.]***. Վախուշտը 24 տարուայ շրջան է ընդունում [1150—1174 թ.]****. Սամուէլ Անեցին նորա թագաւորութեան սկիզբը համարում է 1157 թ.† Վարդան պատմիչը և Ստեփանոս Օրբէլեանը նորա գահ բարձրանալը նշանակում են 1156 թ.††: Ներկայումս, շնորհիւ մի ձեռագրի յիշատակարանի, վերջնականապէս որոշում է Գէորգի III թագաւորի մահուան թուականը. Էջմիածնի ձեռագրատան № 51 ձեռագրի (Գատաստանագիրք Մխիթար Գոշի) էջ 36 յիշատակարանի մէջ կարդում ենք, թէ Մխիթար Գոշը սկսել է իւր դատաստանագիրքը գրել Հայոց Ուրբ թուականին [1184 թ. Քս. ծն.], այն տարին, երբ մեռել է Վրաց յաղթական թագաւոր Գէորգին: Վրաց պատմագրի, Վարդան պատմիչի և Ստ. Օրբէլեանի հաղորդած տեղեկութիւնները նորա գահ բարձրանալու մասին աւելի համապատասխանում են պատմական ճշմարտութեան. ուստի մի կողմից պատմագիրները և միւս կողմից Էջմիածնի ձեռագրի յիշատակարանի տուած փաստերի հիման վերայ Գէորգի III-ը թագաւորել է 1156—1184 թուականներին:

Սկսած 1177 թ. մինչև 1186 թ. Սարգիս Երկայնաբազուկի մասին պատմագիրները ոչ մի տեղեկութիւն չեն հաղորդում. թամար թագուհու իշխանութեան օրով, 1186 թուականին, Վրաստանի «Նօթն թագաւորութեանց ներկայացուցիչները»††† և երևելի ջաղնուականների համաձայնութեամբ

* Քարթ. Յիստորիա» հ. I. էջ 275.
 *** M. Brosset, Additions..., էջ 264.
 † Սամուէլ Անեցի «Ժամանակագրութիւն». Վաղարշապատ, 1895 թ. էջ 453.
 †† Վարդան պատմիչ. Վեներիկ 1862 թ. էջ 450, 152. Ստ. Օրբէլեան, հ. II. էջ 428. Մ. Չամչեան, «Պատմութիւն Հայոց» հ. III, էջ 79.
 ††† Վրաց պատմագիրներ («Քարթիս Յիստորիա» հ. I. էջ 277—280) eus յաճախ գործ են ածում «Վրաստանի եօթն քաղաւորութեանց ներկայացուցիչներ» դարձուածք, երբ խօսքը վերաբերում է ազգային որ եւ է փառաւոր հանգիսի, երբ քաղաւոր են օծում, կամ

Սարգիս Երկայնաբազուկը նշանակուում է Վրաց թագաւորութեան ամիր-սպասաւար* . այս առթիւ թամար թագուհու պատմագիրն աւելացնում է. «Սարգիսը յայտնի սոհմից էր, պատերազմների և հերոսութեանց մէջ մարգուած. թագուհին նուիրում է նորան Լօռին Սոմխեթիայում՝ ժառանգաբար օգտուելու համար»** : Թէ յիրաւի այդ ժամանակ Սարգիս Երկայնաբազուկը ամիր-սպասաւարի պաշտօն ունէր, այդ մասին կարողում ենք Հոռոմայրի մի արձանագրութեան մէջ, որ ասում է թէ Աշոտ անուհով մէկը գնում է մի այգի «ամիր-սպասաւար Սարգսից 1186 թ. և նուիրում վանքին***» : Սարգիս մեծը երկար չվարեց այդ պաշտօնը. մի տարուց յետոյ նա՞ մեռաւ և թագուհեց Սանահնի մայր տաճարի բակում, ուր նորա գերեզմանի վերայ Զաքարէ և Իւանէ որդիները կանգնեցնում են տապանաքար, որը մինչև այժմ գոյութիւն ունի հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Ի ՈՒԶ [թուին Հայոց] կատարեցաւ ի Քրիստոս մեծն Սարգիս, որդի Զաքարէի**** . . . և ին» : Ահա այս Սարգիս Երկայնաբազուկի որդիներն են Զաքարէ ամիր-սպասաւարը և Իւանէ Աթարէկը, որոնք Վրաց պատմական կեանքի ոսկեդարու նշանաւոր գործիչները հանդիսացան :

Ա. Գահնագարեանց

պետրեան առաջնակարգ պատճեններ բնօրում, և կամ բազաւորութեան վերաբերեալ մի նշանաւոր խնդիր վնուում : Երբ XI-դ դարում Վրաց բազաւորների ջանքերի շնորհիւ Վրաստանի մանր բազաւորութիւնները միացան, այնպէսեւ փոխուեց Վրաց բազաւորների գործածական ճիւղոսը, և նախ վերակոչուեցին «արալից արալ», բազաւոր Ափխազիայի, Քարթլիայի, Ռանի, Գախերի . . . » եւլն . քէւ այս տեսակէտից Վրաստանում կարելի էր հաւուել եօրն բազաւորութեան միութիւն (մինչեւ իսկ աւելի կամ պակաս), բայց Վրաց պատմագիրների այդ արտայայտութիւնը աւելի այլաբանական իմաստ ունի, քան թէ իրական, այսինքն «եօրն» կոչոււմը գործ էլին ածում եօրն համաստեղութեան կամ սեղծագործութեան եօրն օրուայ նշանակութեամբ, որովհետեւ եօրն թիւը վաղուց ի վեր սրբագործուած թիւ էր համարուում : Ի. Ա. Զաւախովի կարծիքով վրացիները այդ բառի գործածութիւնը փոխ են առել Արաբներից :

* «Ամիր-սպասաւար» ճիւղոսը վրացիները և հայերը փոխ են առել պարսիկներից . բառը կազմուած է արաբերէն Ամիր-امير (հրամայող իշխող), պարսիկէն սպա-اسپاه (գործ) և սաւար-سوار (զօրապետ), միասին امير سپاه سوار կնեանակէ գլխաւոր հրամանատար զօրաց մեծ սպարապետ :

** «Քարթ. Յիւ.» հ. I, էջ 282.

*** «Ճանապարհ. ի Մեծն Հայաստան», Ս. Եպ. Զալայեան. մասն I, էջ 99.

**** » » » » » » » » 28.

